

Recensioner

Zygmunt Bauman: *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Daidalos 1994.

Zygmunt Bauman, professor emeritus i sociologi vid Leeds universitet, har i sin bok *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (1992) gett sig i kast med en sociologisk undersökning av det tema som blivit tabubelagt i alla moderna samhällen sedan 1800-talet: döden. Boken föreligger nu i svensk översättning med titeln *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Daidalos (1994).

Baumans intention är att utveckla en teori om relationen mellan döden, eller snarare människans medvetenhet om sin dödlighet, och det speciella sätt varpå sociala institutioner har byggts upp och kulturer utvecklats. Bauman menar inte att kulturen och skaparkraften skulle vara ett sätt att undertrycka och glömma medvetenheten om döden, utan snarare att just denna medvetenhet om utplåningen utgör grundvillkoret för skapandet av något varaktigt.

Undersökningens arbetshypotes är att det faktum som ingen kan avvärja; människans dödlighet – vare sig vetenskapen om det hålls medveten eller blir undertryckt – är essentiell för att förstå sociala institutioners utformning, även om deras uppgifter och funktioner inte synes ha någon som helst relation till vetenskapen om människans dödlighet. Baumans antagande skulle innebära att man kan analysera alla samhällens institutioner och deras kulturer som formationer av processer som satts i rörelse just av vetenskapen om människans dödlighet. Uppbyggnaden av sociala institutioner och skapandet av kultur har föranletts ”både av behovet att ta itu med de frågor som detta faktum ställer och det parallella behovet att undertrycka insikten om de verkliga motiven till sådana arrangemang” (s 19). Detta antagande skulle äga giltighet för att förstå inte bara den västerländska kulturen utan samtliga kulturer, eftersom alla kulturer kan uppfattas som alternativa sätt att ta itu med de frågor som detta faktum reser. Vetenskapen om döden är nämligen ett centralt antropologiskt faktum: ”att ha upptäckt döden är det som definierar och utmärker mänskligheten” (s 29). Bokens tema är alltså inte en studie av olika beteendemönster och sedvänjor i olika samhällen och kulturer. Syftet är inte att ge ett bidrag till den ständigt växande subdisciplinen thanatologi, utan att ge ett bidrag till sociologisk teori i allmänhet. Inte heller ger sig Bauman in i

den fåfänga uppgiften att definiera – att intellektuellt behärska – döden. En i sig omöjlig uppgift, eftersom döden är det slutliga tomrummet, den icke-existens som absurt nog ger sin existens åt allt varande. Detta är en av de otaliga logiskt kontradiktoriska eller kanske skall man säga dialektiska relationer som Bauman pekar ut i sin bok.

Som det engelska originalets titel anger handlar boken också om strategier människor använder sig av. Bauman hävdar att människor generellt sett reagerar på två olika sätt inför vetenskapen om sin dödlighet. Det ena sättet är dekonstruktion av döden till en rad specifika problem om hälsa och sjukdom, problem som betraktas som principiellt möjliga att lösa. Detta är modernitetens strategi. Kampen om döden upplöses därmed till en rad strider mot olika sjukdomar. Dekonstruktionen innebär alltså att döden förflyttas från en avlägsen framtid till ett problem mitt i vardagen om hälsa/ohälsa och hur man bekämpar de sjukdomar som kan leda till döden.

Den andra strategin är vad Bauman kallar den postmoderna strategin som går ut på att dekonstruera odödligheten. Detta sker genom att förvandla livet till en repetition av motsättningen mellan det förgängliga och det varaktiga. I denna motsättning är det odödligheten själv som blir dödlig, förgänglig. Postmodernismens odödlighet är en odödlighet för massorna; en allmänt tillgänglig masskopia av den äkta varan. Det har blivit lätt att komma upp på scenen – själva den moderna symbolen för berömmelse – men man kan inte hålla sig kvar länge på den. Odödligheten har blivit en konsumtionsvara, menar Bauman, en förbrukningsartikel. Eller som han med sin dialektiska formuleringskonst uttrycker saken: ”allt blir odödligt och inget finns till. Det är egentligen bara förgängligheten själv som är varaktig” (s 217).

Dessa två strategier som format modernitetens och postmodernitetens projekt ser Bauman som inbördes relaterade. Dekonstruktionen av dödligheten har betingat dekonstruktionen av odödligheten och det livsmönster som formats av moderniteten har förlorat sin dragningskraft under postmodernismen. Dekonstruktionen av dödligheten innebar att döden blev allerstädes närvarande och att de olika metoderna att bekämpa den formade själva livsmönstret. Dekonstruktionen av odödligheten å andra sidan undergräver behovet av ett livsmönster. Dekonstruktionen av odödligheten beror på att det inte längre finns något som äger förtrollning att skapa ett livsmönster. Bakom det postmoderna projektet ser Bauman en brist, en avsaknad av något essentiellt: ”Priset för utdrivande av dödlighetens spöke visade sig vara en kollektiv oförmåga att konstruera livet som verklighet, att ta livet på allvar.” (s 246). Jag tror att detta är väl funnet.

Bauman utvecklar sin teori genom att lyfta fram en rad motsatspar, eller i varje fall definierar han dem som vore de det. Först och främst är det motsättningen natur–kultur där biologins liv/död står för natur, medan

det andliga skapandet står för kultur. Denna motsättning övervinns genom att skapandet *överskrider* livets biologiska begränsningar. Kulturens mål blir, i enlighet med detta schema, att vidga tid-rum begränsningen, eller ännu bättre att transcendera dessa begränsningar. Kulturen stannar inte när ämnesomfattningen upphör, och detta är den uppgift som kulturen gjort till vårt ansvar. I den meningen har allt skapande sin rot i vetenskapen att vi är dödliga; det är den insikt som skapar möjligheten till skapande. Enligt Bauman kan denna insikt förklara många centrala aspekter av den sociala och kulturella organisationen i alla samhällen. Medvetenheten om människans dödlighet utgör den främsta faktorn i den sociala struktureringsprocessen. Kulturen relaterar sig till döden på två sätt: det ena går ut på att på förlänga den fysiska överlevnaden och det andra att genom sitt verk göra sig odödlig (därför oron att döden kommer innan arbetet är klart; dvs odödlighetssträvan blir avbruten). Förlängandet av livet och odödlighetssträvan tillhör den moderna strategin.

Den civilisationsprocess som påbörjades under 1600-talet kan enligt Bauman förklaras som en process formad av motsättningen mellan natur och kultur, skapandets och bildningens överskridande kraft mot den biologiska begränsningen. Denna dikotomi finner sin motsvarighet än idag på kulturens område i indelningen mellan det 'förfinade' och det 'vulgära'. På den ena sidan finner vi det växande intresset för bildning, medan på den andra "avlagrades en tendens att biologisera, medikalisera, kriminalisera och i ökande grad kontrollera 'massorna' " (s 130). Medikaliseringen – här syns tydliga influenser från Foucault – av livet, som nådde sin höjdpunkt under 1800-talet, innebar att allt från moraliska till sociala problem omdefinierades till sjukdom. Bakom lösdriveri och tiggeri låg ett neuroasteniskt tillstånd, bakom de strejkande arbetarna låg mobbpsykos etc. Medikaliseringen innebar m a o att den medicinska diskursen dominerade det sociala och politiska tänkandet. Dess dominans förklaras enligt Bauman av ett allmänna accepterade av en vision som strukturerats av dikotomin normalt/pathologiskt, eller rättare sagt dikotomin hälsa/sjukdom. (Giddens struktureringsteori intar en central plats i Baumans analys av social interaktion.)

Slutligen, genom att döden själv dekonstruerats till specifika medicinska orsaker får varje bestämt dödsfall sin bestämda orsak. Idén om en slutlig seger över döden genom en lång kedja av partiella triumfer över dödsorsaker, definieras av Bauman som dödens *rationalisering*. Och individen själv kan förhålla sig till döden på ett instrumentellt–rationellt sätt; till ett faktum som sätter oöverbärliga hinder för rationaliteten. Ty som Bauman hävdar: "Döden är när allt kommer omkring just det otänkbara: ett tillstånd utan tänkande; ett tillstånd vi inte kan åskådliggöra – eller ens konstruera begreppsligt. Men döden *är*, den är *verklig*, och vi vet om det."

(s 27). Detta är en av de många tankeväckande idéerna i Baumans högst originella bok. En bok som enligt min mening har uppnått sitt syfte att vara ett bidrag till sociologisk teoribildning.

Vissa invändningar kan dock anföras. Exempelvis är beskrivningen av kampen mot sjukdomar som en odödlighetsstrategi svår att helt omfatta. Vaccinationer, cancerforskning, hälsokontroller m m är ju också uttryck för en strikt ekonomisk rationalitet, ett ekonomiskt egenintresse inom sjukvården om man så vill. Vidare, räcker hans analys inte till att förklara den serenitet med vilken döden omfattades i antiken. "Jag visste att jag avlat honom dödlig" som Xenophon svarade vid budet om sin sons död. En vetenskap om dödlighet, synes det mig, bortom dikotominerna i Baumans tankevärld.

DIMITRIS MICHAILAKIS
Sociologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Gunhild Hammarström: *Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer*, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Sociologica Upsaliensia 37, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1993.

Studiet av värden och värdeförändringar har varit en del av sociologin alltsedan ämnets begynnelse. Intresset för sådana frågor har varierat över tid; som alla forskningsinriktningar har temat haft sina låg och högkonjunkturen. Under senare år har intresset sannolikt ökat. Det finns många anledningar till varför det blivit så. Sociologiska teorier och/eller mer eller mindre populära antaganden om att samhället nu skulle befinna sig i en avgörande förändringsprocess och vara på väg till ett post-modernt samhälle, ett hypermodernt samhälle, ett kunskaps- eller informations-samhälle, ett risksamhälle, ett tjänstesamhälle, etc, är sannolikt en viktig anledning till det ökade intresset. De aktuella teorierna skiljer sig förvisso åt när det gäller frågan om vartåt utvecklingen är på väg, men de är likafullt överens om att vi nu skulle befinna oss i ett brytningsskede med särskilt märkbara värdeförändringar. Sådana synsätt är en möjlig förklaring till varför värden och värdeförändringar nu röner ökat intresse men det finns också andra förklaringar. Den allestädes närvarande marknaden bidrar naturligtvis på sitt sätt till att konsumenternas värden och preferenser sätts i centrum. Det är inte bara den gemensamma sektorn som skall privatiseras. De gemensamma värderingarna förväntas gå samma öde till mötes.

I detta sammanhang ligger det dessutom nära till hands att påminna om att "nyårsaftnarnas nyårsafton" kommer att inträffa inom en inte alltför avlägsen framtid. Min hemkommun Enköping har exempelvis redan erbjudit kommuninnevånarna att delta i sparprogram som skall bygga upp resurser för ett extra-ordinärt nyårsfirande vid övergången till det nya årtusendet. Utopiska föreställningar om att samhället utvecklas mot något nytt och radikalt annorlunda är inte ovanliga vid de stora tidsskiftena. Ju mer vi närmar oss tusenårsskiftet, desto större uppmärksamhet kommer sannolikt både populärkultur och det offentliga samtalet att visa den pågående kulturella förändringen. Det finns många olika anledningar till varför studier av värderingsförskjutningar röner ökat intresse, både teoretiska och praktiska.

Gunhild Hammarströms bok "Värdeförändring och kontinuitet i tre generationer" har många förtjänster. Den presenterar en balanserad kritisk diskussion av tidigare studier, inhemska och internationella. Begreppet "värde" förankras teoretiskt, bl a genom anknytning till Rokeach. När det gäller det grundläggande sättet att studera värden utgår Hammarström också från Rokeach, men väljer att använda en mindre komplicerad och tidskrävande variant, som har utvecklats i tidigare svenska studier. Metoden innebär i korthet att respondenterna får välja ett värde från vardera av åtta värdepar, fyra terminala och fyra instrumentella. Rokeach's metod innebär å sin sida som bekant att svarspersonerna i stället får rangordna längre serier av terminala och instrumentella värden. När det gäller övergripande teoretiska utgångspunkter anknyter Hammarström också till Inglehart's välkända teori om att olika födelsekohorters värdesystem tenderar att vara stabila över tid och att värdeförskjutningar mot alltmer postmaterialistiska synsätt kommer till stånd genom successiva generationsutbyten.

En stor förtjänst i Hammarströms studie är den undersökningsdesign hon använder sig av. Utgångspunkten är sex kommuner som har valts med tanke på arbetsmarknadsmässiga resp näringsmässiga kriterier. När det gäller arbetsmarknaden omfattar undersökningen kommuner som visat stabilitet resp genomgripande förändring (exempelvis Helsingborg vs. Oxelösund-Nyköping); när det gäller näringsstruktur omfattar undersökningen både jordbrukskommuner och industri- och servicekommuner (exempelvis Kinda-Ydre vs. Luleå). Inom varje kommun har sedan dragits ett slumpmässigt urval av kvinnor (mödrar) som är äldre än 65 år. För varje kvinna utvaldes sedan slumpmässigt en generationslinje, dvs ett barn och i förekommande fall ett barnbarn. Totalt ingick 888 individer i undersökningen. Av dessa tillhörde 423 den äldsta generationen, 316 mellangenerationen och 149 den yngsta generationen. För den äldsta och mellersta generationen ingick 295 intakta föräldra-barn-relationer. Motsvarande värde för de två yngsta generationerna var 135 och för den älds-

ta och yngsta generationen 133. Antalet intakta tre-generationsled var 120. För den äldsta generationen genomfördes besöksintervjuer, för de båda yngsta en postenkät.

Genom denna design möjliggörs ett studium av tre generationer, sammanhållna inom resp. familjer. Man kan således studera resp. generationer som sociala aggregat med skilda sociala erfarenheter av exempelvis urbanisering, industrialisering, social rörlighet och utbildning. För det andra kan man studera vilka bakgrundsfaktorer inom resp. generation som har samband med de individuella värdepreferenserna och sedan analysera huruvida skillnader mellan generationerna i dessa bakgrundsfaktorer kan förklara eventuella värdeskillnader generationerna emellan. För det tredje kan man studera sådana relationer där det föreligger ett direkt socialisationsförhållande mellan föräldrar (mödrar), barn och barnbarn. Eftersom dessa socialisationsrelationer har förevarit under skilda sociala erfarenheter, möjliggör Hammarströms design ett studium av hur socialisationsprocessen har förlöpt under skilda betingelser. Här gäller problemet frågan om värdegemenskap mellan föräldrar och barn samt familjens roll som motkraft mot värdeförändringar. Hammarströms design tillåter således analys av tre centrala problemområden.

Som väntat föreligger betydande skillnader mellan de tre generationerna vad gäller uppväxtvillkor, utbildning och arbetsförhållanden. Hammarström formulerar en hypotes om att dessa skillnader, som speglar samhällsutvecklingen, borde resultera i successivt ökad betoning av instrumentella kompetensvärden och självförtroende i kontrast till religiösa moralvärden. På samma sätt antas att terminala personliga värden borde få ökad betoning i kontrast till motsvarande sociala värden. Resultaten visar emellertid knappast några avgörande och systematiska skillnader mellan generationernas värdeprofiler. Hypotesen om att värdeförskjutningen skulle sammanhänga med samhällsförändringar i termer av urbanisering, industrialisering, ökad utbildningsstandard och/eller friare uppfostran fick därför endast begränsat stöd, företrädesvis vad gäller de instrumentella kompetensvärdena. Den antagna utvecklingen mot terminala personliga värden i kontrast till sociala fick knappast något stöd alls. Däremot pekade resultaten på att det skett en utveckling mot ökad värdedifferentiering mellan olika samhällskategorier, såsom mellan kvinnor och män, och hög- och lågutbildade. Den svenska kulturella homogeniteten skulle man hålla på att minska. I sådan mening kan man säga att resultaten visar att värdena har privatiserats och blivit mer heterogena.

När det gäller frågan om värdegemenskap mellan föräldrar och barn visade resultaten knappast att familjen skulle utgöra en motkraft mot allmänna värdeförändringar. Skillnaderna i värdeval var större mellan föräldrar och barn än mellan generationerna i deras helhet. Familjens eventuella roll i värdeöverföringen skulle därför hänga samman med andra faktorer

som undersökningen inte har kunnat belysa. Hammarström diskuterar här betydelsen av andra socialisationsagenter som exempelvis kamratgrupper, skola, etc.

Det värdepar som visade de största skillnaderna mellan de tre generationerna emanerade inte från Rokeach's värdetypologi utan hade formulerats utifrån en allmän förståelse av svensk kultur. Värdeparet refererar till den s k Jantelagen och innefattar motsatsen mellan "att inse att man inte är förmer än andra" resp "att tro på egna förmågan". I den äldsta generationen valde tre fjärdedelar det första alternativet (Jantelagen) mot enbart en tredjedel i den yngsta. Man kan undra varför just detta värdepar visade större generationsskillnader än de värdepar som hade valts i anslutning till Rokeach's värdetypologi. Antingen kan det aktuella värdeparet vara särskilt relevant för svenska förhållanden – och Rokeach-värdena följaktligen mindre relevanta – eller också kan det diskuteras huruvida värdeparet *de facto* utgör ett värdepar på samma nivå som Rokeach-värdena. Oavsett vilken förklaring som gäller är frågan viktig för bedömningen av resultaten. Här skulle man önska mer ingående analyser av hur det aktuella värdeparet förhåller sig till de övriga.

Överhuvudtaget hade det varit intressant med en utförligare diskussion av den använda metoden för att studera värden. En fråga gäller exempelvis huruvida faktoranalyser av amerikanska resultat utan vidare skulle vara giltiga för svenska förhållanden. Inför detta konstaterande är det emellertid viktigt att framhålla att jag inte har tagit del av de metodutvecklande studier Hammarström refererar till men som hon inte presenterar närmare. En detalj i metodfrågan avser eventuella effekter av att datainsamlingen för den äldsta generationens del ägde rum medelst besöksintervjuer i motsats till postenkät för de båda yngre generationerna. När det gäller sådana metod- och undersökningstekniska problem är det dock angeläget att betona att Hammarström genomgående visar kritisk distans till sina resultat. De slutsatser Hammarström formulerar syns också väl avvägda och motiverade.

När det gäller dataanalysen kan noteras att Hammarström har valt att analysera resultaten för varje värdepar separat, trots den övergripande gruppering i olika värdekategorier som är ett genomgående tema i boken. Här är det inte uteslutet att analyser av sammanslagna värdekategorier, exempelvis till instrumentella kompetensvärden eller terminala personliga värden, skulle ge tydligare stöd för de framlagda hypoteserna. Här förefaller Hammarström inte helt ha utnyttjat de analysmöjligheter som både material och värdeteori tillåter.

När det gäller slutsatsen om familjens begränsade roll som motkraft mot allmänna värdeförskjutningar kan man undra hur relevant det insamlade materialet slutligen är. En sak är att de yngre generationerna tycks ha gjort sina värdeval mer eller mindre oberoende av föräldrarna och att va-

len inte sällan har varit dissonanta med föräldrarnas val. En helt annan sak är dock att skillnaderna mellan generationerna kunde ha visat sig betydligt större om urvalen från de tre generationerna inte hade varit bundna till samma familjer. Hammarström framhåller med rätta att hennes design medför att värdeskillnaderna mellan generationerna kommer att underskattas. Analogt med denna observation kan man fråga om inte resultatredovisningen av familjens betydelse för värdesocialisationen borde ha inskränkts till hypotesen om att familjen har fått minskad betydelse, dvs till att gälla om värdegemenskapen mellan den första och andra generationen är större än mellan motsvarande värdegemenskap mellan den andra och tredje. Att diskutera huruvida överensstämelsen mellan föräldrar och barn generellt är stark eller svag syns däremot inte lika adekvat m h t hur resultaten har insamlats.

Sådana smärre kritiska synpunkter har emellertid marginell betydelse. Hammarströms studie har många goda kvaliteter och förtjänar uppmärksamhet. Den berör en rad intressanta frågor som inte har kommenterats här. Undersökningen har en mycket intressant design, är teoretiskt väl genomarbetad, samtidigt som tolkningen av resultaten är välgörande självkritisk, öppen och balanserad. Den som är intresserad av värdeförmedling mellan generationer, värdeförändringar och värdekontinuitet kan se fram mot intressant läsning.

THORLEIF PETTERSSON
Teologiska Institutionen
Uppsala Universitet

Börje Olsson: *Narkotikaproblemets bakgrund*. CAN rapport-serie nr. 39. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, Stockholm 1994.

Börje Olssons doktorsavhandling har undertiteln: "Användning av och uppfattningar om narkotika inom svensk medicin 1839–1965", som er en presis beskrivelse av temaet. Siktemålet er å beskrive hvordan de stoffer som juridisk klassifiseres som narkotika har vært anvendt innenfor svensk legevitenenskap i de 125 år som avhandlingen dekker – hvilke stoffer har vært brukt, overfor hvilke lidelser og sykdommer og hvilke fordeler og farer har man ment at bruken av disse stoffene kunne ha. Også utviklingen av misbruksbegrepet tas opp til drøftelse – hvilke former for bruk av stoffene ble til enhver tid betegnet som misbruk, hvem ble betraktet som misbrukere, og hvilke tiltak mente man burde settes inn for å motvirke misbruk.

Som materiale for sin empiriske beskrivelse har Olsson gått gjennom de fire sentrale svenske legetidsskrifter som har vært utgitt i denne perioden – *Hygiea*, *Svenska läkaresällskapets förhandlingar*, *Läkartidningen* og *Social-medisinsk tidskrift*. Fordi bruk av narkotika kan ha vært omtalt i artikler om de forskjellige emner, har han måttet gå gjennom vel 250 000 sider for å finne frem til de knapt 600 artikler på tilsammen 3 000 sider som omhandler bruk av narkotiske stoffer.

Man kan spørre seg om hvilken interesse det har å belyse tidligere tiders bruk og oppfatninger om bruk og misbruk av narkotiske stoffer. Forfatterens svar vil være at selv om narkotikaproblemet på mange måter er et nytt fenomen, er bruk og misbruk av stoffer som betegnes som narkotika noe som har lange tradisjoner. Ved å se på hvordan man tidligere forholdt seg til stoffene, og hvordan holdningene har endret seg over tid, vil man kunne få et inntak til å forstå hva som har gjort at bruken fra å være legitim og akseptert – selv om den i visse tilfeller kunne medføre skadevirkninger og kunne anta dimensjoner som man opplevde som uheldige – har blitt kriminalisert og definert som et samfunnsproblem.

Beskrivelsen av den historiske utvikling

Å gi et kortfattet resyme av hovedinnholdet i avhandlingen er ikke noen helt enkel oppgave. I avhandlingen redegjøres i detalj hvordan de ulike stoffer har vært omtalt i de tre tidsperiodene Olsson inndeler dette tidsrommet i, og mange og forskjelligartede spørsmål tas opp.

Den første perioden, 1839–1899, er preget av en utstrakt bruk av opium og opiatere – både medisinsk og ikke-medisinsk. Stoffene var lett tilgjengelige – det bød ikke på problemer å få dem på resept fra lege, samtidig som de var en bestanddel i en lang rekke reseptfrie patentmedisiner. Både leger og pasienter oppfattet opium, og opiatere som et medisinsk universalmiddel mot en lang rekke sykdommer og plager – fra smerte og angst til søvnløshet og forkjølelse.

I de aller fleste artiklene i denne perioden var vedkommende forfatter opptatt av de gunstige virkninger ved bruk av opiatere, selv om det også hendte at det ble pekt på skadevirkninger av bruken. Men bare i syv prosent av artiklene ble misbruk omtalt. Misbruksbetegnelsen ble anvendt dersom vedkommende brukte store mengder av stoffene uten at dette var ordinert av lege. Det man først og fremst så som uheldig ved et misbruk var ikke den overdrevne bruk i seg selv, men de medisinske konsekvenser det førte til – i form av dødsfall som følge av overdose eller alvorlige somatiske eller psykiske sykdomstilstander.

I den neste perioden fra år 1900 til 1945 hadde opiatere fremdeles en utstrakt anvendelse, men i denne perioden kommer også nye stoffer i bruk – først og fremst barbituratene. I denne perioden synes legenes syn på

misbruk å endre seg noe. For det første ble begrepet misbruk etterhvert benyttet også om legeordinert bruk. For det andre ved at selve bruken ble betegnet som misbruk dersom den oversteg visse grenser – mer eller mindre uavhengig av om det kunne påvises at den hadde ført til fysiske eller psykiske skadevirkninger. Denne endrede definisjonen av misbruk ga seg utslag i at en stadig større andel av artiklene omhandlet misbruk. Ikke minst utpreget var dette for det nye stoffet, barbiturater, hvor nesten halvparten av artiklene tok opp misbruk. Det synes også å skje en utvikling i retning av at misbruket ikke lenger bare sees som noe som er forårsaket av stoffet selv, slik tilfellet var i den første perioden, men at visse personlighetstyper – først og fremst de såkalte psykopater – var spesielt utsatt for å utvikle et slikt misbruk.

Den siste perioden – fra 1946–1965 – er preget av at omtalen av opiatene er skjøvet noe i bakgrunnen. Barbituratene utgjør hovedtyngden av de narkotiske stoff som omhandles i artiklene, men det er også en økning i artikler om sentralstimulerende stoffer. Mest påfallende er det at i denne siste perioden omhandler flertallet av artiklene misbruk, og ikke bruk som tidligere. Av artiklene om sentralstimulerende stoffer omhandler hele 75 prosent misbruk, det samme gjelder 64 prosent av artiklene om opiat og 46 prosent av artiklene om barbiturater. Et helt nytt fenomen er at man også finner artikler som omhandler misbruk av narkotiske stoffer uten at vedkommende stoff eller stoffer spesifiseres. Begrepet narkomani og narkomane som betegnelse på dem som misbruker narkotiske stoffer – uansett hvilke stoffer det er tale om – er i ferd med å vokse frem.

I denne perioden finner man også en økt tendens til at man i større grad enn tidligere retter oppmerksomheten mot narkotikabruk blant grupper av sosialt marginaliserte grupper. Mens misbrukerne tidligere i stor grad hadde blitt rekruttert blant dem som hadde blitt ordinert narkotiske stoffer av lege i egenskap av pasient, eller blant helsepersonell som hadde lett tilgang på stoffene, syntes misbrukerne i økende grad å være rekruttert blant psykisk belastede, kriminelle og alkoholisererte grupper. En av disse gruppene var de såkalte ”droppgubbar”, som brukte opiatholdige, reseptfrie hostemedisiner, og en annen gruppe alkoholisererte personer som ved reseptforfalskninger eller ved å lure leger fikk skrevet ut resepter. Et nytt fenomen var også at det man karakteriserte som misbruk – og da særlig av sentralstimulerende stoffer – i økende grad syntes å få innpass blant ungdom. Utviklingen er preget av at psykiatriske og tildels også sosialmedisinske synspunkter fikk innpass. Det er misbrukeren – og ikke primært misbruket – som er det sentrale.

Kvantitativ eller kvalitativ analyse?

Av og til under lesningen av avhandlingen kan man bli litt i villrede om på hvilket grunnlag Olsson har trukket sine slutninger. Av kapittel 3 – hvor det redegjøres for den metodiske gjennomføring av undersøkelsen – fremgår det at den i hovedsak er bygget på en kvantitativ analyse av ut-sagn i artiklene. Men når man leser beskrivelsen av utviklingen er det ofte vanskelig å finne noen overensstemmelse med de tabeller man finner i tabellbilaget.

La meg begrense meg til å belyse dette med et par eksempler – selv om eksemplene kunne gjøres vesentlig flere. Ser man på tabellene som viser kjennetegn ved opiatbrukerne i de ulike perioder, synes det mest nærliggende å trekke den konklusjon at det er en tendens til at deres somatiske og psykiske status stadig blir bedre fra den ene periode til den neste – eller at det ihvertfall ikke er noen tendens til at den blir dårligere. Det samme gjelder deres sosiale situasjon, oppvekstforhold og kriminalitet. Av omtalen på side 129 hevdes det imidlertid at opiatmisbrukerne i perioden 1946–1965 grovt sett kan henføres til en av flere grupper: ”psykisk forstyrrede, kriminelle, alkoholiserde og ungdommer.” Men dataene om opiatbrukerne peker ikke i denne retning, og noen data spesielt om opiatmisbrukerne gis ikke i den kvantitative analysen.

Et annet eksempel. En hovedkonklusjon i avhandlingen er at narkotika-problemet i den siste perioden overgikk fra å bli definert som et individuelt, mer eller mindre verdinøytralt spørsmål, til å bli et moralsk spørsmål. Kanskje kan de økte, negative holdningene til misbruket og misbrukerne som enkelte tabeller viser tolkes som et belegg på dette. Men på den annen side fremgår det av en tabell over det kognitive innhold i artiklene om narkotikamisbrukets årsaker, at bare i 3 av 59 artikler i den siste perioden ses narkotikamisbruk i et moralsk perspektiv. Og hvordan kan dette forenes med påstanden?

Grunnen til å ta opp dette er ikke at jeg mener at Olssons tolkninger er feilaktige. Men det betyr at konklusjonene ikke – slik man skulle tro når man leser metodekapitlet – er basert på den kvantitative analysen, men mer er basert på kvalitative analyser av materialet. Det sies riktignok at den kvantitative analysen, for at tolkningen skal bli reliabel, må suppleres med (s 32): ”kvalitative bedömningar av bl a artiklarnas innehåll, syftet med olika artiklar, författarens ställning och artiklarnas möjliga inflytande inom det medicinska området.” Men det er åpenbart at i beskrivelsene har forfatteren benyttet kvalitative analyser ikke bare som et supplement og en korreksjon til den kvantitative analysen, men også som en selvstendig metode.

Dette er utvilsomt et fornuftig valg, fordi store deler av materialet er vesentlig bedre egnet til en kvalitativ enn en kvantitativ analyse. Men den

metodiske fremstillingen blir av denne grunn skjev. Man savner en diskusjon av problemene og begrensningene ved å anvende en kvalitativ analyse, og en redegjørelse for de prinsippene som er lagt til grunn ved denne analysen.

Det historiske perspektiv

I avhandlingen blir den empiriske beskrivelsen forsøkt satt inn i en bredere historisk ramme. Etter forfatterens oppfatning har holdningene til narkotika og narkotikabruk i stor grad blitt formet av den generelle utviklingen innenfor det medisinske system, ved at legene etter hans vurdering har vært nærmest enerådende når det gjelder å forme kunnskaper og oppfatninger som eksisterte om narkotika, ihvertfall helt frem til 1955. Dette ser han som en følge av at utviklingen er preget av legenes forsøk på å profesjonalisere sitt yrke, og i dette var det å få kontrollen over narkotiske stoff et viktig ledd. På denne bakgrunn ønsket legene å monopolisere disse stoffene – dels ved at apotekerne ble fratatt retten til å gi slike stoffer til pasienter, og dels i forhold til den folkemedisinske anvendelse av reseptfrie patentmedisiner. Denne konflikten gikk legene seierrike ut av – ved at apoteklovgivningen og legelovgivningen ga legene en monopolstilling ikke bare når det gjaldt å regulere bruken av narkotika, men også når det gjaldt å definere narkotikaproblemet.

I beskrivelsen av de forhold som har påvirket utviklingen savner man imidlertid en bredere historisk beskrivelse. Som Olsson selv sier vokste narkotikamisbruk som et sosialt og offentlig problem ikke frem i et sosialt vakum. De 125 år avhandlingen dekker er jo en periode hvor det svenske samfunn har blitt totalt omskapt – fra et agrart, godseierstyrt fatigsamfunn til et urbanisert, sosialdemokratisk folkhem. Men hvordan denne utviklingen har spilt inn sies det lite om.

På et par områder kommer forfatteren inn på sammenhengen mellom den medisinske utviklingen og narkotikabruken – men uten at man blir helt overbevist av argumentasjonen. Det hevdes f eks at på 1800-tallet og i begynnelsen av 1900-tallet var behovet for smertestillende og dempende midler spesielt stort på grunn av mangel på andre behandlingsformer. Forbedrede medisinske behandlingsmetoder overfor mange lidelser førte imidlertid til at behovet for å anvende slike preparater avtok, og som følge av dette avtok også bruken av slike stoffer. Denne forklaringen lyder ikke helt overbevisende tatt i betraktning av at slike midler vel knapt har hatt større utbredelse enn i dag – selv om nye stoffer som syntetiske opia-ter og benzodiazepiner i stor grad har erstattet mange av de stoffene man anvendte tidligere.

Det hevdes også at med industrisamfunnets fremvekst i den senere del av 1900-tallet oppsto mer moderne lidelser som fedme, krav om økte

prestasjoner og visse psykiske tilstander, og i relasjon til disse var sentralstimulerende midler mer adekvate. Denne forklaringen lyder i utgangspunktet plausibel. Men den reiser et nytt spørsmål. Den utstrakte bruk av amfetamin og andre sentralstimulerende stoffer som man finner i Sverige under og særlig etter den annen verdenskrig, er et særsvensk problem. Bare i Japan finner man noe tilsvarende. Og det er derfor naturlig å reise spørsmålet om hvorfor det bare er i Sverige (og Japan) at industrialiseringen førte til en utstrakt bruk av sentralstimulerende stoffer? Hvorfor var i de fleste andre land bruk og misbruk fremdeles knyttet til dempende midler, særlig opiatet?

Avslutning

Overfor alle avhandlinger kan man fremsette kritikk – og Börje Olssons avhandling er ikke noe unntak. Men de innvendinger man kan gjøre rokker ikke ved det faktum at avhandlingen gir en interessant og grundig gjennomgang av hva de svenske, medisinske fagtidsskriftene har sagt om bruk og misbruk av de ulike stoffene gjennom et tidsrom på 125 år. Og den gir et bilde av hvordan oppfatningene av og holdningene til narkotika og narkotikamisbruk har endret seg over tid, og et inntak til å forstå hvilke forhold som har ligget bak disse endringene.

Avhandlingen er derfor et vektig og viktig bidrag innenfor svensk narkotikaforskning. Opplegget er interessant og originalt og det ligger en stor arbeidsinnsats bak. Samtidig er avhandlingen velskrevet og gir mye ny informasjon. Og den er en viktig kilde til kunnskap om hvordan legestandens syn på narkotika og narkotikabruk har utviklet seg over tid.

RAGNAR HAUGE
Statens Institutt for Alkohol-
og Narkotikaforskning
fakultetsopponent